

ПАЛЕОЛОГОВА ИКОНА С РАЗПЯТИЕ ХРИСТОВО ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ-ВАРНА*

АЛЕКСАНДРА ТРИФОНОВА

Изложената в Археологическия музей във Варна едностранна икона на Разпятие Христово с инв. № ВИИ-696 и размери 63 x 80 см, произхожда от църквата на с. Баня¹, община Несебър (фиг.1)².

Разпятието включва три главни фигури, характерни за иконографската композиция на сцената: Христос, Богородица и св. апостол Йоан. В центъра на композицията е представен разпнатият Христос на хълма Голгота, с приковани към кръста нозе и ръце. Тялото му е извито под формата на обърнат S, а главата – наклонена надясно към рамото. Вляво е изобразена Богородица, облечена в син хитон и червен мафорий, протягаша дясната си ръка към своя син, докато лявата, с отворена длан, държи пред гърдите си. На нимба ѝ е изписано: *ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ*. Вдясно е представен св. Йоан, облечен в син хитон и червен химатий. Изобразен е с наклонена глава, която подпира с дясната ръка, докато лявата прокарава под химатията пред гърдите си. На нимба му е изписано: *[Ο ΑΓΙΟΣ] ΙΩ(ΑΝΝΗΣ)*. Фонът зад фигурите е оформен в охра и върху него са нарисувани стените на Йерусалим.

Състоянието на иконата не е добро, тъй като е била рязана по четирите ѝ страни, а също така живописният слой на много места е силно повреден.

За първи път цветна снимка на иконата е публикувана през 2006 г. в каталог на Варненския музей от художника-реставратор К. Угринов³, който с помощта на проф. Л. Прашков⁴ я датира в XVI–XVII в., без да дава други данни за нея. Още през 2007 г. изказахме мнението, че тази датировка е погрешна, като за първи път датирахме иконата във втората половина на XIV в. и най-вероятно между 1367 г. и 1396 г.⁵ През 2008 г. Т. Попова⁶ публикува снимка на иконата и я датира отново в XVI в., споменавайки погрешно, че до този момент тя не е публикувана. През 2009 г. снимка на иконата, придружена с анотация, е публикувана в каталог от изложба в Москва⁷. Авторът Р. Русева датира иконата във втората половина на XIV в., позовавайки се на вече предложената от нас датировка, както е видно от приложената към анотацията библиография⁸.

От иконографско гледище⁹, иконата с Разпятие Христово от Варненския музей следва една опростена иконографска схема, при която се изобразяват само главните персонажи¹⁰. Тази схема произхожда от старите изображения на Разпятието известни още от средновизантийския период¹¹, но се разпространява главно сред икони от епохата на Палеолозите, както в иконите с Разпятие Христово

от Иконната галерия в Охрид (трета четвърт на XIII в.)¹², от Византийския музей в Атина (втора половина на XIV в.)¹³, от Криптата на Св. Александър Невски в София, произхождаща от Несебър (след 1369 г.)¹⁴ (фиг. 9) и др.

Изобразяването на Христос с извито тяло под формата на обърнат S и с лека издутинна в областта на корема (фиг. 1) показва, че зографът следва модели, които се появяват през втората половина на XIV в.¹⁵ Този иконографски тип на Христос, при който се оформя издутинна в областта на корема, се среща сред иконите на Разпятие от светогорските манастири Филотей (средата на XIV в.)¹⁶ (фиг. 6), Св. Павел (втора половина на XIV в.)¹⁷ и Великата Лавра (трета четвърт на XIV в.)¹⁸ (фиг. 5).

Интересно е представянето на Богородица¹⁹, която протяга дясната ръка към Христос, а лявата държи пред гърдите (фиг. 1). Тази поза, съчетана със скръбното изражение на лицето ѝ²⁰, се среща сред ранни изображения на Разпятието²¹ и показва особено широко разпространение през епохата на Палеолозите, както при стенната живопис в манастира Жича (краят на XIII в.)²² и в Кралева църква в Студеница (1312/13 г.)²³ в Сърбия, така и сред икони с Разпятието от Иконната галерия в Охрид (трета четвърт на XIII в.)²⁴, от ексаптиха от манастира Св. Екатерина в Синай (средата на XIV в.)²⁵, от Археологическия музей в Несебър (втора половина на XIV в.)²⁶ (фиг. 10), от църквата Христос в Дидимотика в Гърция (втора половина на XIV в.)²⁷ (фиг. 7), от Криптата на Св. Александър Невски (след 1369)²⁸ (фиг. 9), от манастира Великата Лавра (трета четвърт на XIV в.)²⁹ (фиг. 5), от музея на Архиепископ Макарий в Никозия, Кипър (краят на XIV в.)³⁰ и от църквата Богородица Фанеромени в Никозия, Кипър (краят на XIV в.)³¹.

Що се отнася до позата на св. Йоан, който подпира глава с дясната си ръка, а лявата подава под химатия (фиг. 1), трябва да се обърне внимание на нейното сходство с позата на св. Йоан от Разпятието в манастира Влатадон в Солун (ок. 1360-1380 г.)³², както и в иконите с Разпятие Христово от Иконната галерия в Охрид (началото на XIV в.)³³, от църквата Христос в Димотика (втора половина на XIV в.)³⁴ (фиг. 7), от Вселенската Патриаршия в Истанбул (втора половина на XIV в.)³⁵ (фиг. 8), от църквата Богородица Теоскепастии на о-в Наксос (втора половина на XIV в.)³⁶, от манастира Великата Лавра (трета четвърт XIV в.)³⁷ (фиг. 5), от църквата в Корфи, Кипър (краят на XIV-началото на XV в.)³⁸ и с малки различия в иконата с Разпятие във Византийския музей в Костур, Гърция (XIV-XV в.)³⁹.

Градската стена на Йерусалим е изобразена висока, на две нива и без зъбери, достигаща до нивото на бедрата на Христос. Представянето на високи стени в сцената с Разпятието е разпространено през Палеологовия период от XIV в., както в иконата на Разпятие от Иконната галерия в Охрид (началото на XIV в.)⁴⁰, но се среща много по-често през втората половина на XIV в., като напр. в иконите с Разпятие от светогорския манастир Филотей (средата на XIV в.)⁴¹ (фиг. 6), от Археологическия музей в Несебър (втора половина на XIV в.)⁴² (фиг. 10), от Вселенската Патриаршия (втора половина XIV в.)⁴³ (фиг. 8), от църквата на Христос в Дидимотика (втора половина на XIV в.)⁴⁴ (фиг. 7) и манастирите Великата Лавра (трета четвърт на XIV в.)⁴⁵ (фиг. 5) и Хилендар (седемдесетте години на XIV в.)⁴⁶. Изображението на плоската йерусалимска стена, с две нива

и без декоративни елементи и зъбери, е подобно на тази в иконата с Разпятие от църквата Христос в Дидимотика (втора половина на XIV в.)⁴⁷ (фиг. 7).

При типа на лицата особено характерно е изобразяването на Богородица с овално лице и с изписани вежди, достигащи ъглите на очите ѝ, които са с бадемовидна форма, големи и изразителни, разположени с лек наклон надолу, за да се подчертае нейната силна скръб. Носът ѝ е тънък и дълъг, а устните са малки и присвити (фиг. 2). Аналогичен лицев типаж и черти срещаме при изображението на Богородица в иконата на Разпятие Христово от Великата Лавра (трета четвърт на XIV в.)⁴⁸ (фиг. 4). Що се отнася до изображението на св. Йоан (фиг. 3), с овалното лице, с големите очи и с повдигнатите вежди, които се събират при носа, за да се подчертае мъката му, до момента не сме намерили подобен лицев тип.

При изписването на лицата на Богородица и на Йоан (фиг. 2, 3) зографът е ползвал тъмно-зелен фон, който едновременно действа и като контур, а карнацията изгражда със светла охра, затоплена с червени велатури. Под очите, над горната устна и на шията са поставени бели, едва забележими блясъци. Тази техника на моделиране на плътта е мека, с плавни преходи, характерна за Палеологовият стил от втората половина на XIV в. Аналогична техника при изграждане на образа се наблюдава при лицето на Богородица в иконата с Разпятие от манастира Великата Лавра (трета четвърт на XIV в.)⁴⁹ (фиг. 5).

В художествено отношение цветовото изграждане на одеждите е постигнато чрез придържане към основния тон, като отделните нюанси са получени чрез леки светлосенки на контрастен принцип. Пластичното изграждане е сведено до схематични гънки, които падат вертикално (фиг. 1). При одеждите на Богородица графичността на гънките води до плоскостно третиране на обемите на тялото, техника която напомня за одеждите на Богородица от царските двери с Благовещение във Великата Лавра (трета четвърт на XIV в.)⁵⁰ и тези в иконата на Разпятие от Корфи (края на XIV-началото на XV в.)⁵¹.

Трябва да споменем, че през втората половина на XIV в. и по-точно от 1367 г. областта около Бургас и Несебър, от където произхожда иконата, принадлежи на Византия и остава във византийско владение до 1396 г., когато временно пада под османска власт⁵². Построените през XIV в.⁵³ множество църкви и палеологови икони⁵⁴ са ясно доказателство, че през тази епоха в областта има период на разцвет на архитектурата, изкуството и духовния живот със силно директно и индиректно влияние от Константинопол.

В заключение на изложеното до тук можем със сигурност да твърдим, че иконата с Разпятие Христово от Варненския музей датира от втората половина на XIV в. и е дело на опитен зограф от художествено ателие, свързано с Константинопол. Считаме, че времето на изработването на иконата би могло да се вмести по-точно в границите между 1367 г. и 1396 г., период през който територията е под византийска власт и силно влияние от Константинопол.

БЕЛЕЖКИ:

* Този труд е представен като доклад на гръцки език на XXVII Симпозиум на християнското археологическо дружество в Атина (27ο Συμπόσιο ΧΑΕ. Αθήνα 2007, 11) и на български език на Международната научна конференция "100 години от рождението на проф. И. Дуйчев".

Варна 04–07.10.2007). Междувременно, статия за иконата бе публикувана на гръцки език: **ΑΙ. Τριφοнова**. Παλαιολόγεια εικόνα της Σταύρωσης στο Μουσείο της Βάρνας. – ΔΧΑΕ, πέρ. Δ', τόμ. ΛΑ'. 2010. σ. 91–100. В настоящия български вариант са взети предвид по-новите публикации относно иконата и са направени необходимите допълнения. Изказвам сърдечни благодарности на директора на Археологическия музей-Варна д-р В. Плетньов, и особено на завеждащия отдел "Реставрационно ателие" към същия музей г-н К. Угринов за любезното им съдействие при изследването на иконата. Специални благодарности отправям към проф. А. Джурова за поканата ѝ да участвам в конференцията, към проф. Е. Цигаридас за ценните му забележките върху текста, както и на доц. Е. Иванов.

- ¹ С. Баян се намира на 6 км от бреговата ивица на Черно море и на 25 км от гр. Несебър. До 1922 г. там е имало предимно гръцко население, което след спогодбата за размяна на населението «Моллов-Кафандари» се изселва в Гърция.
- ² **К. Угринов**. Икони от Варненския музей. Icons from Varna Museum. Варна, 2006. фиг. 2. Благодаря на г-н К. Угринов, който ме информира, че при откриването на иконата върху нея е имало закована с табъри щампа и така при инвентарирането ѝ е тя е била записана с друга тема. По-късно при премахване на щампата по време на реставрационния процес се установява, че всъщност става въпрос за икона на Разпятие.
- ³ **К. Угринов**. Икони... фиг. 2, 2а, 2б.
- ⁴ Тази информация получих лично от г-н К. Угринов, комуто благодаря.
- ⁵ **ΑΙ. Τριφοнова**. Παλαιολόγεια εικόνα της Σταύρωσης στο Μουσείο της Βάρνας στη Βουλγαρία. – Πρόγραμμα και Περίληψεις Ανακοινώσεων του 27ου Συμπόσιου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, 2007. σ. 111. **Α. Τριφοнова**. Палеологова икона с Разпятие Христово от Регионалния Исторически Музей-Варна. – Международната научна конференция "100 години от рождението на проф. И. Луйчев". Варна, 04–07.10.2007.
- ⁶ **Т. Попова**. Варненски икони. Icons from Varna. Варна, 2008, с. 29. фиг. 1.
- ⁷ **Икони** из Болгарии XIII–XIX веков. Государственный Исторический музей Москва. Каталог выставки, съст. Р. Русева, 2.09.–31.10.2009. София, 2009, с. 44–45, фиг. 8.
- ⁸ **Икони** из Болгарии... с. 44, където не се отбелязва нация принос за предатирането на иконата, а се споменава само факта, че «при първите публикации иконата е датирана в XVI в».
- ⁹ За иконографията на Разпятието виж: **Διονυσίου του εκ Φουρνά**. Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, εν Πετρούπολει, 1909, σ. 107–108; **G. Millet**. Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles. Paris, 1960², p. 397–460; **L. Grondjis**. L'iconographie byzantine du crucifié mort sur la croix. Bruxelles-Leyde, 1940; **K. Wessel**. Die Kreuzigung, Recklinghausen 1966; **G. Schiller**. Iconography of Christian Art. 2. London, 1972, p. 88–99; **Л. Мавродинова**. Иконография на дванадесетте големи църковни празника в средновековната стенна живопис в България (IX–XIV в.). София, 2005. с. 74–86.
- ¹⁰ Според проф. П. Вокотопулос, представянето само на трите главни действащи лица в сцената на Разпятие е присъщо за двустранните икони. виж: **Π. Α. Βοκοτόπουλος**. Δύο παλαιολόγιες εικόνες στα Ιεροσόλυμα. – Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, πέρ. Δ' τόμ. Κ'. 1998. σ. 301; **Ε. Παπαθεοφάνους-Τσοурή**. Παλαιολόγεια αμφιπρόσωπη εικόνα από το Διδυμότειχο. – Αρχαιολογικόν Δελτίον, Α' Μελέτες 56, 2001. σ. 396. В нашият случай обаче, става дума не за двустранна, а за едностранна икона.
- ¹¹ Напр. мозаичните Разпятия в манастирите Хосиос Лукас във Фокида, Гърция (първа половина на XI в.), (**Ν. Χατζηδάκη**. Όσιος Λουκάς. Αθήνα, 2003, σ. 32, фиг. 19) и Дафни в Гърция (краят на XI в.) (**Ν. Χατζηδάκη**. Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινά ψηφιδωτά. Αθήνα 1994, фиг. 116–118) и др.
- ¹² Иконата е двустранна и има размери 94 x 64 см. Произхожда от църквата Богородица Перивлепта (Св. Климент) в Охрид. виж: **V. Djurić**. Ikone Jugoslavije. Beograd, 1961, p. 4, фиг. IV–VI; **Κ. Балабанов**. Иконите во Македонија (Icons of Macedonia). Skopje, 1995, фиг. 6; **Π. Α. Βοκοτόπουλος**. Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές εικόνες, Αθήνα, 1995, фиг. 68; **M. Georgievski**. Icon Gallery-Ohrid. Ohrid, 1999, p. 34–35, фиг. 9.
- ¹³ Иконата е двустранна, с инв. № Γ169 и размери 1,03 x 0,85 см., виж: **Π. Α. Βοκοτόπουλος**. Βυζαντινές εικόνες... φι: 82 Μυστήριο Μύγα και Παράδοξον. Αθήνα, 2002, фиг. 113 (Χ. Μπαλτογιάννη); **Χ. Μπαλτογιάννη**. Εικόνες Ιησούς Χριστός, Αθήνα, 2003, σ. 335–337, фиг. 58.
- ¹⁴ Иконата, която е двустранна и има размери 124x92 см., произхожда от църквата "Св. Георги" в Несебър. За иконата виж: **G. Gerov**. Une icône inconnue de l'époque des Paleologues avec la

- representation de la Crucifixion. – Μίλτος Γαρίδης (1926–1996) Αφιέρωμα. Ιωάννινα, 2003, φиг. 3–7; **Г. Геров**. Една неизвестна икона с изображение на Разпятието от епохата на Палеолозите (Eine Unbekannte Ikone mit der Kreuzigungszene aus der Paläologenzeit). – Проблеми на Изкуството. 1, 2004, с. 37.
- ¹⁵ **Ε. Ν. Τσιγαρίδας**. Εικόνες 12ου–14ου αιώνα. – Ιερά Μονή Αγίου Παύλου. Εικόνες, Άγιον Όρος, 1998, σ. 35.
- ¹⁶ Иконата с двустранна с размери 1,25 x 0,90 см, от лицевата страна на която е изобразена Богородица Сладкоцелување (Γλυκοφιλούσα), виж: **Ιερά Μονή Φιλοθέου** (Holy Monastery of Philotheou). Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 66.
- ¹⁷ **Ε. Τσιγαρίδας**. Εικόνες 12ου–14ου αιώνα... φиг. 12.
- ¹⁸ **Е. Цигаридас**. Выносная икона с изображением Распятия, третьей четверти XIV в., из Великой Лавры на Афоне. – Образ Византии. Сборник статей в честь О. С. Поповой. Москва, 2008, с. 625, φиг. 1.
- ¹⁹ За иконографията на Богородица в сцената на Разпятие виж: **Κ. Καλοκύρης**. Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως. Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 159–161.
- ²⁰ Според G. Millet представянето на образите със съдържана скръб и с аристократично излъчване е било предпочитано от зографите на константинополските ателиета виж: **G. Millet**. Recherches... р. 404; **Χ. Μπαλτογιάννη**. Εικόνες Ιησούς Χριστός... σ. 334.
- ²¹ В Неа Мони Хиос (1055/6 г.) (**Ντ. Μουρίκη**. Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου. Πίνακες, т. 2, Αθήνα, 1985. φиг. 32, 34, 36), в иконата от манастира Св. Екагерина в Синай (краят на XII в.) (**Γ. Σωτηρίου**. Εικόνες της Μονής Σινά. Α'. (Πίνακες), Αθήνα, 1956. Β' (Κείμενο), Αθήνα, 1958. φиг. 64; **Π. Α. Βοκοτόπουλος**. Βυζαντινές εικόνες... φиг. 29; **Χ. Μπαλτογιάννη**. Εικόνες Ιησούς Χριστός... σ. 329–333, φиг. 56) и др.
- ²² **G. Millet, A. Frolov**. La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro). т. 1, φиг. 53, 2; **T. Rice**. Byzantine Painting. The last phase. Frankfurt am Main 1968, р. 85, φиг. 55.
- ²³ **R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben**. Die Monumentalmalerei in Serbien und Macedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert, Giessen, 1963, р. 32, φиг. 261.
- ²⁴ **V. Djurić**. Ikone Jugoslavije... р. 4, φиг. IV–VI; **Κ. Балабанов**. Иконите во Македонија... φиг. 6; **Π. Α. Βοκοτόπουλος**. Βυζαντινές εικόνες... φиг. 68; **M. Georgievski**. Icon Gallery... р. 34–35, φиг. 9.
- ²⁵ **Γ. Σωτηρίου**. Εικόνες της Μονής Σινά... φиг. 214; **Ντ. Μουρίκη**. Εικόνες από τον 12ο αιώνα έως τον 15ο αιώνα. – Σινά. Οι θησαυροί της Μονής, Αθήνα, 1990, σ. 122, φиг. 72; **Χ. Μπαλτογιάννη**. Εικόνες Ιησούς Χριστός... φиг. 58; **Προσκύνημα στο Σινά**. Θησαυροί από την Ιερά Μονή της Αγίας Αικατερίνης. Изложбен каталог, Αθήνα, 2004, φиг. 38 (Ε. Βακαлова).
- ²⁶ **Ж. Чимбулева, В. Гюзелев**. Икони от Несебър. София, 2003, φиг. 3. Авторите датират погрешно иконата от XV–XVI в., и тъй като според нас тя трябва да е от втората половина на XIV в., при споменаването ѝ ще използваме тази датировка.
- ²⁷ **Λ. Συνδίκια-Λαούρδα, Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα**. Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και στο Σουφλί. Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 80; **Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή**. Παλαιολόγεια αμφιρόσωπη εικόνα. φиг. 8–10. Според Ε. Paratheofanous-Tsougi, която публикува обширна статия за иконата, датировката трябва да варира от 1311 г. до 1321 г., (**Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή**. Παλαιολόγεια αμφιρόσωπη εικόνα. с. 400–401). Според нас обаче, иконата трябва да е правена малко по-късно, през втората половина на XIV в. и затова ще използваме нашата датировка при споменаването ѝ.
- ²⁸ **G. Geron**. Une icone inconnue... φиг.3–7; **Г. Геров**. Една неизвестна икона... с. 37.
- ²⁹ **Е. Цигаридас**. Выносная икона... с. 625, φиг. 1.
- ³⁰ **Α. Παπαγεωργίου**. Εικόνες της Κύπρου. Λευκωσία, 1991, σ. 75, φиг. 51в; **Π. Α. Βοκοτόπουλος**. Βυζαντινές εικόνες... φиг. 104.
- ³¹ Иконата е двустранна с размери 27,5 x 19 см., виж: **Α. Παπαγεωργίου**. Εικόνες της Κύπρου... с. 204, φиг. 148.
- ³² **Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη**. Ανασκαφικές έρευνες και αποκάλυψη τοιχογραφιών στη μ. Βλατάδων. Συμβολή στην ιστορία της μονής. – Ζ'. Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Σταυροπηγιακές και ενοριακές μονές». Θεσσαλονίκη, 1995, с. 173, φиг. 1.
- ³³ Иконата, която е двустранна и има размери 94,5 x 70,5 см., произхожда от църквата Богородица Перивлепта (Св. Климент) в Охрид, виж: **D. Talbot Rice**. Byzantine Icons. London, 1959, 20, φиг.9; **V. Djurić**. Ikone Jugoslavije... р. 83, 14, φиг. XVII; **Κ. Балабанов**. Иконите во

- Македонија... фиг. 19; **М. Georgievski**. Icon Gallery... p. 56–57, фиг. 20
- ³⁴ **Α. Συνδίκια-Λαούρδα, Γεωργιάδου-Κούντουρα**. Ναοί του 19ου αιώνα. с. 80; **Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή**. Παλαιολόγεια αμφιπρόσωπη εικόνα... фиг. 8. 11–12.
- ³⁵ Иконата е двустранна. виж: **Byzantium**. Faith and Power (1261–1557). Exhibition Catalogue. New York, 2004. p. 167–169. фиг. 90 (A. Weyl Carr).
- ³⁶ Иконата е двустранна. от лицевата страна е изобразена Богородица Врефократуса. виж: **Μήτηρ Θεού**. Απεικονίσεις της Παναγίας στην βυζαντινή τέχνη. Изложбен каталог. Αθήνα, 2000. с. 151. фиг. 94. (X. Μπαλτογιάννη); **Γ. Μαστρόπουλος**. Νάξος. Το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία. 2007. с. 82. фиг. 42.
- ³⁷ **Ε. Цигаридас**. Выносная икона... с. 625. фиг. 1. Детайл на иконата с изображението на свети Йоанн виж: **E. Tsigaridas**. L'art au Mont Athos à l'époque Byzantine à la lumière de nouvelles trouvailles. Le rôle de Constantinople et de Thessalonique. – Αθωνικά Σύμμεικτα, 10, 2007, с. 161, фиг. 31.
- ³⁸ **S. Sophocleous**. Icons of Cyprus 7th–20th Century. Nicosia, 1994, фиг. 31; **S. Sophocleous**. Icônes de Chypre. Diocese de Limassol 12e–16e siècle. Nicosie, 2006, p. 403. фиг. 96.
- ³⁹ **Ε. Τσιγαρίδас**. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες του Μουσείου της Καστοριάς. – Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα, 1992. фиг. 108.
- ⁴⁰ **D. Talbot Rice**. Byzantine Icons... p. 20. фиг. 9; **V. Djurić**. Ikone Jugoslavije... p. 83, 14, фиг. XVII; **К. Балабанов**. Иконите во Македонија... ек. 19; **М. Georgievski**. Icon Gallery... p. 56–57. фиг. 20.
- ⁴¹ **Ιερά Μονή Φιλοθέου**... с. 66.
- ⁴² **Ж. Чимбулева, В. Гюзелев**. Икони от Несебър... фиг. 3
- ⁴³ **Byzantium**... p. 167–169. фиг. 90 (A. Weyl Carr).
- ⁴⁴ **Α. Συνδίκια-Λαούρδα, Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα**. Ναοί του 19ου αιώνα... с. 80; **Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή**. Παλαιολόγεια αμφιπρόσωπη εικόνα... фиг. 8, 10–11.
- ⁴⁵ **Ε. Цигаридас**. Выносная икона... с. 625. фиг. 1.
- ⁴⁶ **С. Петковић**. Иконе манастира Хиландара. Света Гора, 1997, с. 101.
- ⁴⁷ **Α. Συνδίκια-Λαούρδα, Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα**. Ναοί του 19ου αιώνα. с. 80; **Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή**. Παλαιολόγεια αμφιπρόσωπη εικόνα... фиг. 8. 10–11.
- ⁴⁸ **Ε. Цигаридас**. Выносная икона... с. 628, фиг. 3.
- ⁴⁹ **Ε. Τσιγαρίδас**. Γραπτές εικόνες. – Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές εικόνες και ελενδύσεις. Άγιον Όρος, 2006. с. 170–174. фиг. 37.
- ⁵⁰ **Π. Α. Βοκοτόπουλος**. Βυζαντινές εικόνες... с. 137. фиг. 116. където датира царските двери в XIV в. За датирането на иконата в третата четвърт на XIV век виж: **E. Tsigaridas**. Icônes portatives de la deuxième moitié du XIVe siècle au Monastère de la Grande Lavra du Mont Athos. – Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, πέρ. Δ'. τόμ. ΚΕ'. 2004. с. 31, фиг. 6; **E. Tsigaridas**. Icônes portatives de la deuxième moitié du XIVe siècle au Monastère de la Grande Lavra du Mont Athos. – Международна Научна Конференция "Μαναстирскага Култура на Балканите", Самоков, 29.09–01.10.2002. София, 2006. с. 424. фиг. 7.
- ⁵¹ **S. Sophocleous**. Icons of Cyprus... фиг. 31; **S. Sophocleous**. Icônes de Chypre. Diocese de Limassol... фиг. 96.
- ⁵² **В. Гюзелев**. Несебърската Архиепископия-Митрополия и нейните църкви и манастири. – Проблеми на Изкуството. 1, 2004, с. 30.
- ⁵³ През този период в Несебър се възобновява храма Богородица Елсеуса и се строят църквите Свети Архангели (XIV в.), Христос Сотир (XIV в.) и Св. Йоан Алитургитос (XIV в.) (**Ж. Чимбулева, В. Гюзелев**. Икони... с. 12. 18–19; **В. Гюзелев**. Несебърската Архиепископия... с. 30). За архитектурата на несебърските църкви виж: **Α. Ρашенов**. Μεσαιωνικοί ναοί. Несебър, 2006 (фототипно издание); **Ε. Βακαλόβα**. Messemvria's Churches in the Context of Late Byzantine Architecture. A Historiographical Survey. – София. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. Москва, 2006. p. 547–572.
- ⁵⁴ Споменаваме като пример иконата на Богородица Скоропослушница (Γορυεπηκόου) от Криптата на Св. Александър Невски в София (XIV в.) (**Л. Пращков**. Икони от България. София, 2000, с. 30), двустранната икона на Богородица Одигитрия от Археологическия Музей в Несебър (втора половина на XIV в.) (**Ж. Чимбулева, В. Гюзелев**. Икони... фиг. 3, за която по-горе в текста споменахме, че авторите дават погрешна датировка от XV–XVI в., виж. бел. 23), иконата на Богородица Одигитрия от Археологическия Музей в Несебър (XIV в.) (**Ж. Чимбулева, В. Гюзелев**. Икони... фиг. 4), иконата на св. Геронтий (?) и Полихрония от Националния

Исторически Музей в София (XIV в., с надживописвания от XVI в.) (Т. Matakieva–Lilkova. Christian Art in Bulgaria. Sofia, 2001, p. 48–50, фиг.12; Б. Пенкова. Двустранната икона на св. Георги и неговите родители от Несебър. – Ивалка Акрабова Жандова In Мемогіам, София, 2009, с. 307–320, фиг. 2). иконата на Разпятие от Криптата на Св. Александър Невски (след 1369) (G. Геров. Улне icone inconnie... фиг: 3–7; Г. Геров. Една неизвестна икона... с. 37) и др.